

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร (Executive Summary)

โครงการวิจัยเรื่องภูมิปัญญาอีสานในการจัดการน้ำ: กรณีศึกษา เขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง
Isaan Local Wisdom in Water Management: A Case Study of Middle Chi Watershed.

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรน้ำในปัจจุบัน ได้ก่อให้เกิดการตั้งคำถามกับระบบการจัดการภาครัฐว่าเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่ความยั่งยืนได้เพียงใด อีกทั้งปรากฏการณ์ที่ผ่านมาได้เกิดการเผชิญหน้า และความขัดแย้งขึ้นระหว่างรัฐและชุมชนท้องถิ่นในเรื่องที่ดิน แม่น้ำ ป่าไม้ ซึ่งหากพิจารณาถึงพื้นฐานความคิด ปรัชญา และเป้าหมายแล้ว แนวทางการจัดการของรัฐและชุมชนท้องถิ่นตั้งอยู่บนฐานที่แตกต่างกัน โดยรัฐซึ่งมีเป้าหมายเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและทักษะความชำนาญเฉพาะด้านการจัดการ ส่วนการจัดการของชุมชนท้องถิ่นตั้งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่พัฒนาขึ้นมาจากระบบนิเวศและวัฒนธรรมที่หลากหลาย ผ่านการทดลองใช้ดัดแปลงและถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง งานวิจัยนี้เป็นความพยายามที่จะหาแสวงหาแนวทาง ในการจัดการน้ำบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งจะเป็แนวทางเลือกหนึ่งในการจัดการน้ำให้แก่ชุมชน ท้องถิ่น และแนวทางในการจัดการทรัพยากรของชาติในอนาคต ในการวิจัยนี้มี วัตถุประสงค์ของการวิจัย คือ

1. เพื่อศึกษาความหลากหลายของภูมิปัญญาของชาวบ้านอีสานในการจัดการน้ำ ภายใต้บริบทระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชุมชนในเขตลุ่มน้ำชี
2. เพื่ออธิบายพัฒนาการและการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงนิเวศ วัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งกระบวนการปรับตัวของชุมชน
3. เพื่อวิเคราะห์เงื่อนไขที่ส่งผลต่อพัฒนาการ การดำรงอยู่ หรือการเสื่อมสลายไปของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ
4. เพื่อหาแนวทางในการฟื้นฟู ส่งเสริม และพัฒนาภูมิปัญญาให้เป็นทางเลือกที่มีศักยภาพในการจัดการน้ำ
5. เพื่อเสนอแนวทางในการกำหนดนโยบายการจัดการน้ำอย่างยั่งยืนบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น

การศึกษานี้ใช้วิธีการวิจัยทั้งเชิงคุณภาพและปริมาณ เพื่อทำความเข้าใจข้อมูลพื้นฐานชุมชนทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจและสังคมภายใต้บริบทของระบบนิเวศของชุมชนนั้น ๆ โดยการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้เทคนิคการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสังเกตและการจัดสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล ทั้งนี้โดยมีประเด็นคำถามหลัก (Interview Guide) เป็นกรอบในการสัมภาษณ์เจาะลึก และในทำนองเดียวกันการจัดสนทนากลุ่มมีการกำหนดประเด็นคำถามเพื่อเป็นแนวในการพูดคุยด้วย การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณใช้แบบสอบถามที่พัฒนาขึ้นโดยทีมวิจัย เพื่อรวบรวมข้อมูลระดับครัวเรือน การวิเคราะห์ข้อมูลใช้ทั้งวิธีการทางสถิติ ประกอบกับการจัดหมวดหมู่ข้อมูล และการตีความเพื่อนำไปสู่ข้อสรุปของการศึกษา นอกจากนี้ การวิจัยนี้ยังให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาได้ร่วมในกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูล โดยจัดเวทีนำเสนอผลการศึกษาแก่ชุมชน เพื่อให้ชุมชนให้ข้อคิดเห็นและตรวจสอบความถูกต้องของผลการศึกษา ซึ่งข้อเสนอจากชุมชนจะนำมาเป็นแนวทางในการเขียนรายงานผลการศึกษาต่อไป

สรุปผลการศึกษา ได้ดังนี้ คือ

1. ความหลากหลายของภูมิปัญญาของชาวบ้านอีสานในการจัดการน้ำ ภายใต้บริบทระบบนิเวศ และวิถีชีวิตของชุมชนในเขตลุ่มน้ำชี

ระบบนิเวศวิทยาในเขตลุ่มน้ำมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต กระบวนการผลิต การเกษตรและการยังชีพของชุมชน ซึ่งในการวิจัยนี้ได้เลือกภูมิโนเวศที่แตกต่างกัน 3 ระบบภูมิโนเวศ ได้แก่

ภูมิโนเวศที่ 1: ที่ดอน ติดกับแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำได้ถูกปรับประยุกต์ใช้ซึ่งตั้งอยู่ในความเหมาะสมกับบริบทของชุมชน ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ยังคงใช้อยู่ในวิถียังชีพของชุมชนในภูมิโนเวศนี้ คือ

- การสร้างคันดินหรือคันนา เพื่อป้องกันน้ำท่วมนาและชักน้ำเข้านา
- การปลูกพืชผักสวนครัว ใกล้แหล่งน้ำโดยเลือกพันธุ์ที่สามารถให้ผลผลิตเร็ว
- การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำเพื่อการยังชีพ เช่น การดักจับปลาที่ขึ้นจากแหล่งน้ำเวลาฝนตก การนำต้นกกที่เกิดขึ้นริมหนองมาใช้ทอเสื่อเพื่อนำมาใช้ในครัวเรือน และขาย รวมทั้งนำไปแลกข้าวมาบริโภคในครัวเรือน
- การทำนายปริมาณน้ำฝน จากการสังเกตการเก็บไข่ของมด การวางไข่ของแมงดา การบินของหิ่งห้อย ทั้งนี้เพื่อนำมาใช้ในการวางแผนการผลิตการเกษตรของครัวเรือน
- การประดิษฐ์เครื่องมือหาปลา

ภูมิโนเวศที่ 2: ที่ราบลุ่ม ติดกับลำห้วยและมีระบบคันน้ำคันดิน ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในกลุ่มนี้ผูกพันกับวิธีการจัดการน้ำในนา และน้ำสาธารณะของชุมชน ภูมิปัญญาที่ยังคงใช้อยู่ในวิถียังชีพของชุมชนในภูมิโนเวศนี้ คือ

- การทำคันดิน เพื่อกักเก็บน้ำในนา
- การส่งน้ำเข้านาโดยการนำท่อซีเมนต์เล็กต่อตรงคันดินจากนาที่อยู่ติดกัน โดยใช้หลักการ ระบายน้ำจากนาพื้นที่สูงไปสู่พื้นที่นาที่ต่ำกว่า
- การสร้างวัสดุสำหรับวิดน้ำเข้านา ทำมาจากไม้ไผ่ เรียกว่า “คันโซ่”
- การขุดสระน้ำขนาดเล็ก เพื่อเลี้ยงปลา ปลูกผักสวนครัว และให้สัตว์เลี้ยง วัว ควายได้บริโภค
- การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำเพื่อการหาอาหาร ก่อให้เกิดการสร้างอุปกรณ์สำหรับดักจับสัตว์น้ำในแหล่งน้ำสาธารณะ ซึ่งเป็นวัสดุในท้องถิ่นและใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน
- การจัดการแหล่งน้ำธรรมชาติรอบหมู่บ้าน หลากหลายประเภท เช่น การให้เช่า พื้นที่ริมหนองน้ำปลูกพืช หนองสาธารณะชุมชนสามารถใช้น้ำเพื่อการเกษตรได้ หนองน้ำเพื่อการอนุรักษ์และทำพิธีกรรม

ภูมิโนเวศที่ 3: ที่ราบลุ่ม ติดลำน้ำชี มีกุด ร่องน้ำ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในกลุ่มนี้เกี่ยวข้องกับระบบตลาด เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทาน สามารถทำนาได้ปีละสองครั้ง โดยเฉพาะการทำนาปรังเพื่อขายข้าว อย่างไรก็ตามภูมิปัญญาที่ยังคงใช้อยู่ในวิถียังชีพของชุมชนในภูมิโนเวศนี้ คือ

- การขุดบ่อน้ำขนาดเล็ก หรือ ชาวบ้านเรียกว่า “ส่างปลา” เป็นบ่อที่ขุดไว้ใช้ประโยชน์ในครัวเรือนในหลายลักษณะ เช่น การดักปลาในช่วงน้ำหลาก การเลี้ยงปลา เก็บน้ำไว้ใช้ในการเกษตร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบคิดของชาวบ้านพึ่งตนเองในเรื่องน้ำ
- การสร้างเครื่องมือหาปลา ประเภทต่าง ๆ ที่คิดค้นจากภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยใช้วัสดุจากธรรมชาติ

2. พัฒนาการและการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงนิเวศวัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งกระบวนการปรับตัวของชุมชน

ผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ และกระแส "ทุนนิยม" เข้ามาสู่ชุมชนและกระทบกับวิถีชีวิตของชุมชน เกิดเป็นชนชั้นต่างๆ และลดความสำคัญของการพึ่งพากัน โดยใช้ระบบเงินซื้อสิ่งต่างๆ แทนการแลกเปลี่ยนกันแบบในอดีต จากการศึกษาใน 3 ภูมินิเวศ พบว่า

กรณีของชุมชนในภูมินิเวศที่เป็นที่ดอน มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่เกษตรเป็นแปลงขนาดใหญ่ ตัดต้นไม้ในนาทิ้ง ทำให้ระบบการดูดซับน้ำในไร่นาหายไป และแหล่งน้ำตื้นเขิน แต่มีระบบการจัดการน้ำโดยรัฐเข้ามาขุดลอกแก่งเลิงจาน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ทำให้มีปริมาณน้ำในแก่งเพิ่มมากขึ้น และชาวบ้านต้องการใช้น้ำจากแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร แต่รัฐขาดงบประมาณในการลงทุน

กรณีในภูมินิเวศที่สองที่เป็นที่ลุ่ม มีแหล่งน้ำสาธารณะอยู่ล้อมรอบหมู่บ้าน ชาวบ้านมีระบบจัดการสิทธิเชิงซ้อนระหว่างสิทธิในการใช้น้ำเพื่อการเกษตร หาปลาในน้ำ และกรรมสิทธิ์ที่ดินริมตลิ่ง อย่างไรก็ตามจากการที่กรรมการหมู่บ้านต้องการเงินมาบริหารหมู่บ้านจึงได้เปิดให้เอกชนเช่าหนองน้ำเพื่อเลี้ยงปลา รวมทั้งพื้นที่ริมน้ำเพื่อปลูกพุดรา ซึ่งมีบางกลุ่มที่ไม่พอใจเนื่องจากคิดว่าควรกันพื้นที่สาธารณะไว้ให้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

กรณีในภูมินิเวศ ที่ราบลุ่ม ตัดลำนน้ำชี มีกุด ร่องน้ำ มีการปลูกข้าวนาปรังเพื่อขาย การเลี้ยงปลาในกระชัง การดูดทรายของนายทุน และมีสารเคมีปนเปื้อนจากโรงงานอุตสาหกรรมและน้ำเสียจากเมือง ทำให้น้ำในลำน้ำชีตื้นเขิน และแหล่งน้ำสกปรก และกุดหรือซีหลงมีการบุกรุกพื้นที่โดยชาวบ้าน นายทุน ทำให้เกิดการลดลงของป่าบุ่งป่าทามที่เคยเป็นแหล่ง อาหารของปลา

3. เงื่อนไขที่ส่งผลต่อพัฒนาการ การดำรงอยู่ หรือการหายไปของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

เงื่อนไขที่สำคัญที่ส่งผลต่อการหายไปของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ ปัจจัยภายในชุมชน ได้แก่ การปรับตัวในวิถีชุมชนและติดในกระแสทุนนิยม ทำให้ทัศนคติความคิดต่อภูมิปัญญาดั้งเดิมว่าล้าหลัง และการจัดการโดยเทคโนโลยีนั้นทันสมัยกว่า รวดเร็วและทันต่อการผลิตเพื่อส่งตลาด ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ นโยบายรัฐ มาตรการ โครงการของรัฐ ที่ขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นตัวแปรที่สำคัญทำให้การพึ่งพาตัวเองของชุมชนลดลง และพึ่งพาทภายนอกมากขึ้น ฯลฯ

4. แนวทางในการฟื้นฟู ส่งเสริม และพัฒนาภูมิปัญญาให้เป็นทางเลือกที่มีศักยภาพในการจัดการน้ำ

แนวทางการฟื้นฟู ส่งเสริมและพัฒนาภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ ต้องให้ความสำคัญกับบริบทความสอดคล้องด้านเศรษฐกิจ สังคมของชุมชนแล้ว และให้ความสำคัญกับความยั่งยืนของระบบนิเวศในบริเวณชุมชน และนิเวศในบริเวณต่อเนื่องหรือทั้งระบบลุ่มน้ำ และในระบบการจัดการควรให้อำนาจกับท้องถิ่น และชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการ

5. นโยบายการจัดการน้ำอย่างยั่งยืนบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น

- 1) กำหนดนโยบายให้เอื้อต่อการสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรท้องถิ่นทำงานด้านการจัดการน้ำ
- 2) กำหนดนโยบายสนับสนุน และการกำหนดคณะทำงาน ควรจัดแบ่งตามลักษณะภูมินิเวศ
- 3) กำหนดนโยบายที่เน้นและจัดการน้ำบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 4) กำหนดนโยบายที่กระตุ้นให้ชุมชน ท้องถิ่น เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ

ผศ.ดร.อภิศักดิ์ ธีระวิสิทธิ์	หัวหน้าโครงการวิจัย :
ดร. แก้วตา จันทรานุสรณ์	นักวิจัย
ผศ.ดร.รัตนา จันทร์เทาว์	นักวิจัย
ผศ.เทพพร มั่งธานี	นักวิจัย
ผศ.ดร.คำแหง วิสุทธางกูร	นักวิจัย
รศ.ดร.วิทยา ตริโลเกศ	นักวิจัย
อ.อภิชัย กาบทอง	นักวิจัย